

मराठी मातीतील अस्सल लोकसंगीत - लावणी व पोवाडा

प्रा.डॉ.शिवराज दत्तराव शिंदे

संगीताचा इतिहास बघितल्यास साहित्याचा इतिहासाप्रमाणेच संगीताचा इतिहास देखील अतिशय प्राचीनआहे. संगीताच्या आचार्यानी संगीतशास्त्राची जी निर्मिती केली ती आजही उपलब्ध आहे . प्राचीन काळापासून व्यक्तीआपल्या भावनांना व्यक्त करण्यासाठी गीत, संगीत, नृत्य आणि हालचाली यांचा आधार घेत आल्याचे आढळून येते. संतानी रचलेल्या संस्कृतमधील कथा व काव्य मराठीत आणण्यासाठी आणि निराक्षर रसिकांना चकित करण्याकरिता पंडितांनी रचना केल्या. त्याच वेळेस मुळूखगीरित गुंतलेल्या, शिनलेल्या मनाला ताजेतवाने करण्यासाठी महाराष्ट्र व संपूर्ण भारतातील शाहिरांनी पोवाडा व कवनाकरिता लौकिक विषय निवडले. महाराष्ट्राच्या लोकसंगीतामध्ये शाहिरांनी पोवाडा रचना प्रकाराच्या माईमातून वर्तमान काळातील वर्णनातून रितीरिवाजाचे, परंपरेचे, रुढीचे, वर्णन केले आहे. त्यामुळेच समाजजीवनाचा एक-एक पैलू आपणासमोर लोकसंगीताचा दर्जा वाढवण्याचे सर्वात्म कार्य केलेले दिसून येते. लोकसंगीताची लक्षणे पाहता असे लक्षात येते की, लोकसंगीत हे विशिष्ट जनसमूह आणि त्यांची संस्कृती यांच्याशी बांधलेले असते. त्या बांधिलकीचे वर्णन अनेक संस्कृतीगटांचे मिळून एकच लोकसंगीत असल्याचे आढळून येत नाही. लोकसंगीताच्या अनेक कुळी आहेत. या अर्थाने प्रत्येक राष्ट्राचे वेगळे लोकसंगीत असल्याचे दिसून येते.लोकसंगीताकडे पाहण्याची आणखी एक दृष्टी काही प्रमाणात आढळते. ती म्हणजे मानवशास्त्र, समाजशास्त्र,लोकसंस्कृती, लोकजीवन, लोकपरंपरा इत्यादी शास्त्रांच्या आधारे दिसून येते. मानवी जीवनाचा समग्रतेने अभ्यास करण्यास प्रवृत झालेल्या या शास्त्राच्या संस्कृतीचा फार मोठा भाग लोकसंगीताने व्यापला असल्याचा प्रत्यय येतो.भारतीय लोकसंगीताची परंपरा प्राचीन असल्याचे आढळून येते. त्यात भारतीय संस्कृतीचे प्रगटीकरण विविध रचनांच्या माईमातून अनेक संतानी वा पंडितांनी केल्याचे दिसून येते. लोकसंगीतात ही संकल्पना अत्यंत व्यापक स्वरूप धारण करणारी आहे. त्यात प्रामुख्याने लोकगीते, जात्यावरच्या ओव्या, भारूडे, गोंधळ, लोककृषिगीते,किर्तन, लावणी, छकड, पोवाडा, जागरण, पाळणा इत्यादी कलाप्रकारातून लोकांच्या जीवनातील उत्सव, प्रसंग, चालिरीती, रुढी, परंपरा, संस्कृतीचे संस्कार, निसर्गाच्या हालचाली यासारख्या बाबी लोकांकडून मांडल्या गेल्याची परंपरा लोकसंगीतात आढळून येते. लोकसंगीताचे वेगळेपण म्हणून प्रत्येक राज्याच्या संस्कृतीचे प्रदर्शन, मांडणी केली जाते. त्यात महाराष्ट्रात देखील प्राचीन काळापासूनची लोकसंगीताची परंपरा दिसून येते. त्यामध्ये ही मराठमोळी भूमी तर कधी ती पहाडातील संगीत अखंड प्याली तर कधी तीने संगिताच्या कुशित स्वतःला सामावून घेतलं. कधी रानावनातली कला मनमुराद आपलीशी केली तर कधी वैराण माळरानावर भटक्या विमुक्तांच्या पालात रुनझुनान्या नृत्याने ती पुलकीत झाली. आई जगदंबा, माहुरची रेणुका यांच्या भक्तांनी घातलेला गोंधळ, खंडोबाचे भक्त, वाघ्या मुरळी, डॉगरकुशीत राहणारे खेड्यातील स्त्री, सागर किना-यावरील कोळी,डफावर थाप देऊन शुरमदीचा पोवाडा शुरमदीनं गावा अशा थाटात, उच्च स्वरात पोवाडा गाणारी शाहिरीमंडळी, सोंगीभजनकार, कोळ्हापूर,सांगली, पूणे,औरंगाबाद, जळगाव, उस्मानाबाद, पर्यंतचा तमाशा-लोकनाट्य अशा नाना रंगातील, नाना ढंगातील माय मराठी मातीतील अस्सल कला लोकसंगीत, लोकनृत्य आपापल्यापरिन अस्तित्वात असल्याची जाणीव करून देत आहेत. लोकसंगीतात इतकेच नाही तर शाहिरीची परंपरा देखील खूप मोठी आहे. मराठी शाहिरीतील प्रामुख्याने चार प्रकाराची पद्यरचना करणारे कवी आढळतात. ते संतकवि, पंडित कवी, गीतकार व शाहीर. शाहिरीची प्रामुख्याने दोन प्रकारात रचना विभागाल्या जातात एक म्हणजे लावणी व दुसरा म्हणजे पोवाडा होय. शाहिरांनी देवदेवतांवर, आध्यत्मिक, उपदेशपर, कथात्मक, संकिर्ण अशा प्रकारच्या रचना केल्याच्या आढळतात. शाहिरी काव्य हे महाराष्ट्राच्या राजकीय व सामाजिक जीवनाचे प्रतिबिंब आहे. शाहिरीतील पोवाडा हा अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्तकरून देणारा कलाप्रकार असल्याचे दिसून येते. पोवाड्याचा उगम लोकसंगीतातून गोंधळाच्या गाण्यातून झाला. पोवाड्याला विषयाचे बंधन नसते; पण त्यात कथा आवश्यक असते.पोवाड्याचे संगीत प्राथमिक स्वरूपाचे चाली साध्या सोप्या व मोजक्याच असतात. त्यात ताल साधा पण बळकट असतो. पोवा पोवाड्यात थोर पुरुषांची स्तुती आणि वर्णन केल्याचे आढळून येते. शाहिरांच्या उंच खणखणीत खड्या आवाजाच्या साथीला हलगी, तुणतुणं, डफ,ढोलकी, दिमडी ही वाद्य वापरण्याची परंपरा आहे. पोवाडा गातांना शाहिरांचे शब्द सामान्य माणसाचे शब्द होते.म्हणून त्याला प्रदर्शित करण्याची शौली मराठमोळी अशी होती. पोवाड्याचा अभ्यास करतांना पोवाड्याची परंपरा आणि सद्यास्थिती यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यात शाहीर अमरशेख, शाहिर अण्णाभाऊ साठे,शाहीर आत्माराम पाटील, शिवशाहीर बाबासाहेब देशमुख, शिवशाहीर राजेंद्र कांबळे खुडूसकर अशा शाहिरांच्या रचलेल्या आणि गायलेल्या पोवाड्याचे वेगळेपण लक्षात येते. या शाहिरांनी केवळ महापुरुषांच्या शौर्याचेच वर्णन केले असे नाही तर त्यांनी स्वातंत्र्य लढ्याची प्रेरणा, स्वतंत्र्य महाराष्ट्र चळवळ, समाजप्रबोधन, महाराष्ट्राची परंपरा,बांगलादेशाचा पोवाडा इत्यादी सारख्या विषयांची हाताळणी करून पोवाड्याची वेगळी दिशा आणि प्रबोधनात्मक अंग समाजापुढे आणल्याचे कार्य दिसून येते.याबरोबरच लोकसंगीतात पोवाड्याइतकेच स्थान लावणीचे देखील आहे. शाहिरीत पोवाडा आणि लावणी ही प्रमुख मानली गेली आहेत. महाराष्ट्र राज्यात महाराष्ट्राच्या लोकप्रिय लोककलाप्रकार म्हणून लास्य रसाचे दर्शन घडवणारी लावणी होय. लास्य रस म्हणजे शृंगाराचा परिपोष असणारा रस. लावणी म्हणजे गीत, नृत्य आणि आदाकारी यांचा त्रिवेणी संगम

होय. लावणीच्या उत्पत्ती विषयीचे मूळ संताच्या विराण्या, गौळणी, बाळक्रिडेचे अभंगयात दिसते. संताचे संस्कार घेऊन तंतानी म्हणजे शाहिरांनी ज्या विविध रसाच्या रचना केल्या त्यात लावणीही होती. आपल्याकडील संताचे संस्कार हे तंतावर होते. त्यानंतर 19 व्या शतकापासून शाहिरांचा उदय झाला ज्यात प्रभाकर, राम जोशी, सगन भाऊ, हैबती या शाहिरांनी अनेक गण लावण्या रचल्या त्या सर्वच लावण्या श्रंगारिक होत्या असे नव्हे तर भक्तिप्रधान, विर रसयुक्त, वात्सल्य रसप्रधानही होत्या. त्यानंतर पट्ठे बापूराव, भाऊ फक्कड, अर्जुना वाघोलीकर, हरी वडगावकर, दगडूबाबा साळी आदी तमाशा कलावंतानी गण, गौळणी, लावण्या, कथागीते रचल्याची परंपरा आहे. या कथागीतांची वगनाट्य झाली. लावणी म्हणजे चौका-चौकांचे पदबंध लावत जाणे होय. कृषिप्रधानसंस्कृतीत श्रमपरिहारासाठी जी गीते गायली जातात त्यांची जातकूळी लावणीसारखी असल्याचे दिसते. लावणीशब्दाचे साध्यर्म कृषिसंस्कृतीतील पेरणी लावणीशी देखील जोडून वेगळेपण सिद्ध होते. लावणी रचनाकारांच्या रचनेसंदर्भात व सांगितीक विश्लेषणाचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यात प्रामुख्याने होनाजी बाळा, पट्ठे बापूराव, राम जोशी आणि अण्णाभाऊ साठे इत्यादी रचनाकारांच्या ठराविक लावणीरचना निवडल्या गेल्या. लावणी ही श्रृंगाररस प्रधान असली तरीही, त्यात केवळ सौंदर्याचे वर्णन, नृत्य, गायन, आदाकरी केली जाते असे नाही तर अनेक लावण्या भक्तिरसप्रधान, प्रेमप्रसंग, वात्सल्यभाव, उत्सुकता सामाजिकभाव, कौटुंबिक संस्कार, मागणी करणारी, मुंबईच्या शहरीकरणावरील तुलनात्मक लावणी, विरहाची भावना इत्यादीविषयाची हाताळणी लावणीत करून या शाहिरांचे वेगळेपण दिसून येते; परंतु जुन्या पिढीच्या लावणीत, आधुनिक काळात बरेच बदल दिसून येतात जसे की, लावणीची शब्दरचना, लावणीचे वाद्य संगीत यात बदल होताना दिसतो. परंतु आधुनिक कलावंतानी जुन्या लोकसंगीताची परंपरा व रचना आणि चौकटी यात बदल न करता काही वेगळेपणसिद्ध करण्याचा प्रयत्न करून या लोकसंगीताच्या क्षेत्रात योगदान देण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक वाटते. लोकसंगीतातील पोवाडा आणि लावणी या कलाप्रकाराच्या अळ्यासात रचनाकारांच्या रचनांबदल, विषयाबदल, आणि सांगितीक विश्लेषनात्मक बाबी स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. निवडक लावणी आणि पोवाडा यांची रचना, स्वरूप व मांडणी ही मात्र भिन्न स्वरूपाची दिसून येते. रचनाकारांनी केलेल्या रचना विविध विषयानुरूप केल्या आहेत. तसेच गायकांनी देखील तोच भाव आपल्या गायनातून व्यक्त केल्याचे दिसते. पोवाड्यामध्ये गायनाची पद्धत पूर्वापार चालत आली आहे. पोवाड्याच्या चाली ठरलेल्या व मोजक्या असल्याने पोवाड्याची चाल डोळ्यासमोर ठेवूनच रचना लिहिली जात असावी. प्रत्येक पोवाड्याची सुरुवात ढोलकीच्या तोड्याने होते. हा प्रधात सर्वच पोवाड्यात आढळून येतो. पोवाड्याची रचना, विषय, आशय, शब्दरचना जशी बदलते तसच गायनाचे भाव देखील विविध रसात व्यक्त केला जातो. शाहीर मंडळी जास्त करून तार सप्तकात उदा. काळी-3 काळी-4, या उंच पट्टीवर गात असतात आणि त्यांच्या आवाजाला साजेसा, अंदाज घेऊनच पट्टी निश्चित करण्याची परंपरा आहे. पोवाड्याच्या सादरीकरणात गोंधळ, कवाली, आजान, इत्यादी कलाप्रकाराचा समावेश शाहीर मंडळीनी केल्याचे दिसते. याबोबच लावणी या लोकसंगीतातील कलाप्रकारात विविध चाली गायल्या गेल्या आहेत. लावणीच्या गायनाचा बाज गावरान ऐकायला मिळतोच; परंतु शास्त्रोक्त संगीत आणि लोकसंगीत या दोन्ही प्रवाहाचा समावेश दिसून येतो. पोवाड्याप्रमाणेच लावणीत सुदृढा सुरुवातीस ढोलकीवर तोडा वाजवण्याची परंपरा आहे. लावणीत ताल केरवा, दादरा, धुमाळी, इत्यादी तालउपयोगात आणली जातात. लोकसंगीताचा कल्पकतेने उपयोग करून स्वर संगती, वाद्य, शब्दांची गुंफण करून लावणीला मुर्तस्वरूप देण्यासाठी संगीतकाराच्या प्रगल्भतेने नवनवीन चालीमध्ये स्वरबद्ध करण्याचा प्रयत्न दिसतो. शब्दरचनेनुसार ती लावणी स्वरूप करताना रसाचा परिपोष व्हावा ही विशेष काळजी घेतल्याचे लक्षात येते.

सारांश - अळ्यासांतीं काही महत्वाची निष्कर्ष काढण्यात आलेली आहेत.

1. लोकसंगीत जे की, प्राथमिक अवस्थेत त्यांचा उगम ज्या जनसमुदायातून झाला आहे, जो लोकप्रिय व कलापूर्ण संगीतापासून अप्रभावित राहिला असेल, जे प्रथम अवस्थेत एक व्यक्ती विशेष स्वतःची रचना होती, परंतु ती कालांतराने जनसामन्यामध्ये जनसमुदायाच्या जिवनाची विशेष अलिखित परंपरा बनून तयार झाल्याचे दिसून येते.

2. लोक संगीत हे परंपरेने आलेले असून त्याचे कर्तृत्व कोणत्याही एका व्यक्तीला देता येत नाही. कारण लोकसंगीताची निर्मिती व शब्द या दोन्ही क्रिया एकाच वेळी सुरु असतात. लोकसंगीतात गेयता असते व स्वरप्रधान, भाविश्वाचा, कल्पना विश्वाचा आविष्कार असल्याचे लक्षात येते. याबोबच लोकसंगीत मौखिक परंपरागत चालत येऊन शब्द आणि सुर यांच्याद्वारे त्याला मुर्त रूप दिले जाते.

3. शास्त्रोक्त संगीत या नावाने ओळखली जाणारी संगीत परंपरा लोकसंगीतातूनच विकास पावलेली आहे.

4. लोककला परंपरेतील गोंधळ या विधीनाट्यच्या काव्याचा, चालीचा प्रयोग पोवाड्यात केलेला आहे. गोंधळ हा कुळाचार, कुळधर्म विधी आहे. त्यामुळे चरित्रनायकाचे जीवनकर्तृत्व सांगताना किंवा ऐतिहासिक प्रसंगाचे वर्णन करता गोंधळ या लोककला प्रकाराचा उपयोग केलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. भोसले द. ता, लोकसंस्कृती स्वरूप आणि विशेष, पद्मगंगा प्रकाशन पुणे.
2. ढेरे रा. चि, लोकसाहित्य - शोध आणि समीक्षा, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे. आवृत्ती 1 ली
3. डॉ. देखणे, रामचंद्र, महाराष्ट्राची सांस्कृतीक लोककला, पद्मगंगा प्रकाशन. आवृत्ती 3 री 2004
4. डॉ. शिंदे विश्वनाथ, लोकसाहित्य मिमांसा, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे. आवृत्ती 1 ली 1998